

היחס בין גודל האוכלוסייה היהודית לנוכרית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד

רפאל ינקלביץ

במחקר הדמוגרפי של ארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד ישנה חשיבות רבה ליחס המספרי בין גודל האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל לבין מספרם של יושבי הארץ הנוכרים. לגורם זה היתה השפעה מרובה על מערכת היחסים שהתפתחה בין שתי החברות; העובדה שיהודים היו רוב או מיעוט באזור מסוים או ביישוב מסוים קבעה במקרים רבים את אופי היחסים בין היהודים לנוכרים כחיי היומיום.¹

עקב חשיבות הנושא נעשו נסיונות שונים לקבוע הן את הגודל המוחלט,² והן את הגודל היחסי של האוכלוסייה בארץ-ישראל. כמו-כן השתדלו החוקרים לזהות יישובים שאוכלוסייתם היתה

* תודתי ליאיר יניב, שבדק את המקורות והעיר הערות לשוניות מועילות. 1 כך, לדוגמה, במלחמת החורבן התפתחו עימותים אלימים בין יהודים לגויים בערים שונות בארץ-ישראל. תוצאות המאבקים הללו היו תלויות במידה מרובה במבנה האתני של היישובים וביחס המספרי בין אוכלוסייה היהודים לגויים. ראה: י' שחר, 'ההתנגשויות בין היישוב היהודי ליישוב הנוכרי במלחמת החורבן', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 3-20.

2 ראה נסיונותיו של מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון, ירושלים תשכ"ב³, עמ' 24 ואילך, ושם, עמ' 242-243; וראה מאמרו: 'סקירה על צפיפות האוכלוסים וכמותם בארץ ישראל העתיקה (1947)', מסות ומחקרים בידעת הארץ, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 114-124. סיכום ביניים של דעות החוקרים על גודל האוכלוסייה היהודית והנוכרית בארץ-ישראל ובעולם כולו בתקופת החורבן ראה: י' רוזנטל, 'בעיות בתולדות היהודים בתקופת הבית השני', מחקרים ומקורות, א, 'ירושלים תשכ"ז', עמ' 9-19; מ' ברושי פיתח בסידרת מאמרים קריטריונים מדויקים יותר לבחינת הנושא. ראה, למשל, מאמרו: 'אוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזאנטית', צ' ברט ואחרים (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 442-455, ושם ביבליוגרפיה נוספת; הנ"ל, 'כושר הנשיאה של ארץ-ישראל בתקופה הביזאנטית ומשמעותו הדמוגרפית', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 44-56. יש לציין כי המחקר בנושא זה הוא בעייתי ביותר, שכן עיקר הידיעות מבוססות על מקורות ספרותיים. אולם, מקורות אלו אינם מונים את כל היישובים שהיו קיימים, והסקרים שנערכו באזורי הארץ השונים, מעידים על קיומם של עשרות יישובים, שאינם ידועים מן המקורות הספרותיים. ראה: מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי של ישראל בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב. בסקר זה נסקרו מאות יישובים, שהם רק חלק מן האתרים המצויים בשטח, ורק חלק מהם ידועים ממקורות ספרותיים.

מידע: האוכלוסייה היהודית והנוכרית בארץ-ישראל

יהודית לעומת יישובים שהיו מאוכלסים בנוכרים. בנושא זה הרבו לעסוק חוקרים כאברהם ביכלר,³ שמואל קליין,⁴ מיכאל אבי-יונה,⁵ יהושע שוורץ⁶ ואחרים. אולם, דרך המחקר שנקטו חוקרים אלו לא תמיד היתה מבוססת על קריטריונים מתאימים. כך, למשל, הגיע אבי-יונה⁷ — בהסתמכו על מניין היישובים היהודיים והנוכריים בארץ-ישראל — למסקנה שלאחר מלחמת בר-כוכבא היו היהודים כשלושה רבעים של האוכלוסייה בגליל וכרבע מן האוכלוסייה בשפלת-החוף ובעבר-הירדן. הוא גם הוסיף וקבע שהיישוב מנה לפני מלחמת בר-כוכבא 1,300,000 נפש, ואחרי המלחמה נותרו 700,000-800,000 נפש, שהיו כרבע מכלל האוכלוסייה. אבי-יונה מגיע למסקנותיו בהסתמכו על השערות והנחות, שאינן נסמכות על מקורות ברורים. עם זאת, יש לציין שהוא זהיר בקביעותיו, ומתייחס למספרים שקבע בהסתמכות.

אחת מן הדרכים המקובלות לקבוע קיומו של יישוב יהודי מבוססת על כך שכאשר מצוין מקום מוצאו של חכם ידוע, יש להניח שהיתה קהילה יהודית באותו מקום. הנחה זו נכונה כשלעצמה, כי יש לשער שחכם עמד בראש קהילה, או לפחות דר ביישוב שהיתה בו אוכלוסייה יהודית. אולם, מידיעה כזו אין להסיק שהיישוב כולו או רובו היה יהודי. כמו-כן, העובדה שמוזכרים יהודים בני יישוב מסוים מלמדת על קיומה של קהילה יהודית באותו יישוב, אך אין בה כדי ללמד על הגודל היחסי של האוכלוסייה היהודית. אף-על-פי-כן, החוקרים השתמשו לעתים בקריטריונים אלו כדי ללמוד על-פיהם, שיישוב מסוים היה יהודי.⁸

גם הידיעות הספרותיות והארכאולוגיות על מציאותם של בתי-כנסת, בתי-מדרש או מוסדות אחרים ביישובים, לא תמיד יש בהן כדי ללמד על קיומו של רוב יהודי במקום.⁹ לידיעות הללו יש, כמובן, חשיבות רבה, משום שניתן ללמוד מהן על היקפה של האוכלוסייה היהודית ופזורה ועל אזורי ההתיישבות. אולם, כאמור, בנושא המחקר שלפנינו ישנה משמעות רבה יותר לגודל היחסי של האוכלוסייה, ועל כך נשתדל לציין במחקר זה את האזורים והיישובים, שיש לגביהם נתונים

3 א' ביכלר, 'המצב הכלכלי ביהודה לאחר חרבן הבית השני', בתוך: א' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 87-150.

4 ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט; הנ"ל, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז; הנ"ל, עבר הירדן היהודי, וינה תרפ"ה ובמחקרים שונים.

5 אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון (לעיל, הערה 2), עמ' 21-25 ובמחקריו הרבים.

6 ש' שוורץ, היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ו. שוורץ מנסה לקבוע את יחסי הגודל בין האוכלוסייה היהודית לנוכרית בדרום הארץ.

7 אבי-יונה, בימי רומא וביזאנטיון (לעיל, הערה 2), עמ' 25.

8 ראה, לדוגמה, קביעתו של ביכלר, הנ"ל, עמ' 103 האומר: 'מסביב ללוד ויבנה כמרכזים נקיימו יישובים יהודיים קטנים יותר', וראיה לדבריו הוא ה'מעשה שמת אלכסא בלוד ובאו אנשי העיר להספידו אמר להם רבי טרפון צאו אין מספידין ביום טוב' (תוספתא, חגיגה ב יג מהדורת ליברמן, עמ' 386), ראה: ביכלר (לעיל, הערה 3), עמ' 103 ושם, הערה 101. וכי אפשר ללמוד ממקור זה שהמדובר ביישובים יהודיים קטנים יותר? לכל היותר ניתן להסיק מכאן שבעיירות אלו היו גם תושבים יהודים ותו לא. לגבי תקופה מאוחרת יותר קובע זוסמן כי באזור הצפון-מערבי של הגליל 'היו יישובים יהודים רצופים וצפופים', ראה: זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158. קביעה זו סבירה, אולם איננה מבוססת. עוד ראיות רבות מסוג זה פוזרות בספרי המחקר הנוכרים.

9 כך, למשל, אין להסיק משרידי בית-הכנסת, שנמצאו בבית-גוברין, על קיומו של רוב יהודי במקום. מן המקורות משתמע שבית-גוברין היתה מאוכלסת ברובה גויים (ראה להלן). גם המקורות הספרותיים המעידים על בתי-כנסיות שהיו בלוד (ירושלמי, פאה ח ט, כא סע"ב; שם, שקלים ה ו, מט ע"ב), אין בהם כדי ללמד על רוב יהודי בלוד. כך הדבר גם לגבי קיסריה; שרידים ארכאולוגיים ומקורות ספרותיים מעידים על קיומם של בתי-כנסיות בעיר זו, ראה: ש' קליין (עורן), ספר הישוב, א, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 146. אולם ידוע שהעיר היתה מיושבת ברוב נוכרי (וראה להלן).

המאפשרים לקבוע את הגודל היחסי של האוכלוסייה היהודית והנוכרית. לצורך זה נבחרו מספר אבני כוחן, שעל פיהן ייבדק הנושא:¹⁰

א. מקורות יהודיים או נוכריים, המציינים במפורש את ההרכב האתני של היישוב או האזור. מקורות אלו הם חשובים ביותר, אלא שהם מועטים ביחס.¹¹

ב. אבן-כוחן במידה לא-פחותה משמשות ההלכות המושפעות מקיומו של רוב יהודי או נוכרי ביישוב או באזור, והן משיחות לפי תומן. בתחום זה ישנה חשיבות מיוחדת להלכות שונות, העוסקות במצוות התלויות בארץ — דמאי, תרומות ומעשרות, שביעית וכיוצא בהן.¹² לעניין זה יש לשייך גם את היישובים המוגדרים 'עיירות אסורות' ו'עיירות מותרות'. מונחים אלה מציינים מקומות שמתרים או אסורים בעבודת האדמה בשנה השביעית, והדבר נקבע על-פי האופי האתני של אוכלוסייתם.¹³ לעתים קרובות הרשפעו הלכות אלו מהמצב היישובי בערים או באזורים שלמים. השינויים, שחלו בהלכות אלו במרוצת הזמן, מסמנים לא-אחת את גבולות היישוב היהודי ואת התמורות שחלו בו. להבהרת העניין נדגים מספר הלכות. שנינו במשנה: 'כל מצווה שהיא תלויה בארץ אינה נוהגת אלא בארץ, ושאינה תלויה בארץ נוהגת בין בארץ ובין בחוצה לארץ. חוץ מן הערלה והכלאים, רכי אלעזר אומר אף מן החדש',¹⁴ כלומר, ערלה, כלאיים וחדש נוהגים אף בחוץ-לארץ. בגמרא ניתן ההסבר: 'אמר רב יהודה הכי קאמר [=כך יש לפרש] כל מצווה שהיא חובת הגוף נוהגת בין בארץ ובין בחוץ לארץ, חובת קרקע אינה נוהגת אלא בארץ'.¹⁵ לפיכך, דיני שביעית, תרומות ומעשרות חלים רק בארץ-ישראל. ואכן, כך קובעת המשנה: 'שלש ארצות לשביעית, כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב'¹⁶ לא נאכל ולא נעבד וכל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה וכו',¹⁷ כלומר, דיני שביעית חלים במלואם רק בתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל. אולם, במשך הזמן הצטמצמה החלות של ההלכות גם בתחומים אלו: אזורים שלמים נחשבו לאזורי גויים, ולפי המסורת לא הוחזקו בידי עולי בבל, ועל כן היו פטורים מן השביעית ומן המעשרות. תהליך זה התרחש באזורים, שבהם האוכלוסייה היתה כולה או רובה נוכרית. מצד אחר, נוצר מצב, שמקומות מסוימים נחשבו כמצויים בתחום של ארץ-ישראל, ואף-על-פי-כן לא חלה עליהם חובת המצוות הנהוגות רק בארץ-ישראל. וכך נשנה בתוספתא: 'עיירות המובלעות בארץ ישראל כגון סוסיתא וחברותיה אשקלון וחברותיה אף על פי שפטורות מן המעשר ומן השביעית אין בהן משום ארץ העמים',¹⁸ כלומר, אף שאין הן נחשבות כארץ העמים לדיני טומאה, אין חלות עליהן המצוות התלויות בארץ. כן גם הקלו בדיני כלאיים בעיירות המובלעות.¹⁹ גם ההלכות

10 כפי שניתן להבחין, לא כל אבני-הכוחן הן בעלות משקל שווה. יש מהן בעלות תוקף, ויש שהמסקנה העולה מהן מסופקת. כן יש לציין שמלבד המקומות המוזכרים להלן, ישנו מספר נכבד של יישובים, שאפשר לקבוע לגביהם במידה מרובה של סבירות שהיו ברובם יהודיים או נוכריים. יישובים אלו אין מקומם ברשימה הכוללת רק יישובים שלגביהם ישנם מקורות המעידים על ההרכב האתני של האוכלוסייה.

11 ראה להלן ערכים 2, 13, 14, 27, 30, 33, 36, 39, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 57, 58, 59, 61, 64, 66, 67, 68.

12 ראה להלן ערכים 4, 5, 6, 12, 17, 37, 41, 43, 62.

13 ראה נספח.

14 משנה, קידושין א ט.

15 בבלי, שם לו ע"א.

16 בתוספתא, דמאי א ד (מהדורת ליברמן, עמ' 62) — 'כזיב עצמה פטורה מן הדמאי'; וראה: משנה, שם א ג.

17 משנה, שביעית ו א.

18 תוספתא, אהילות יח ד.

19 ירושלמי, ערלה ג ח, סג ס"ב; וראה: תוספתא, כלאיים ב טז (מהדורת ליברמן, עמ' 212). למשמעותו של המונח

ראה להלן, הערה 22.

העוסקות בדיני דמאי הושפעו לעתים מן הגודל היחסי של היהודים באזורים מסוימים: תני נכנס לעיר שרובה גוים ספק רוב משמרין ספק אין רוב משמרין דברי הכל חייבין בין דמאי בין ודאי. נכנס לעיר שרובה ישראל ספק רוב משמרין ספק אין רוב משמרין דברי הכל פטורים בין דמאי בין ודאי. ספק רוב גוים ספק רוב ישראל, ספק רוב משמרין ספק אין רוב משמרין מחלוקת ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש.²⁰

מדוגמאות אלה עולה שאם נוכל לעקוב אחרי אזורי החלות של המצוות התלויות בארץ, עשוי הדבר ללמדנו על היקף היישוב היהודי והנוכרי ועל השינויים שחלו בהם. עם זאת, לא רק ממצוות אלו ניתן ללמוד על ההרכב האתני של היישובים. ישנם מקרים נוספים, שבהם ההלכה מתחשבת בהרכב האתני של האוכלוסייה ביישובים, וגם ממקורות אלו אפשר ללמוד על הגודל היחסי של האוכלוסייה היהודית.²¹

ג. אבן-בוזחן אחרת היא ידיעות עקיפות ורמזים, שמהם ניתן להסיק על הרכב האוכלוסייה במקום מסוים. כך, למשל, הכינויים 'עיריות מובלעות'²² ו'כרכים'²³ מציינים יישוב שאוכלוסייתו נוכרית; יישוב, המתואר כמקום של עבודה זרה, אף הוא ודאי יישוב נוכרי;²⁴ הפיכת יישוב לפוליס יש בה, בדרך-כלל, כדי להעיד על יסוד נוכרי גדול באוכלוסיית העיר, אף שאין לדעת מה בדיוק היה שיעור האוכלוסים הנוכרים, שנדרש על-ידי השלטון הרומי כדי לתת ליישוב מעמד של פוליס;²⁵ אפשר שמציאותם של משמרות ויישובי חיילים רומאים מעידה על טיבו של היסוד האתני ביישוב;²⁶ ציון העובדה שמקומות מסוימים מצויים בשליטתם של 'מציקים' מעיד, בוודאי, על המשקל של האוכלוסייה הנוכרית במקום.²⁷

אפשר שיישובים ששימשו מקום מושב הסנהדרין היו יישובים יהודיים, אך לדעת קליין,²⁸ מקום ההנהגה הלאומית היה בהתאם לרצון השלטונות הרומיים, ואלו לא התחשבו בגורם היסוד האתני. מסיבה זו לא הסתמכתי על נתון זה כשלעצמו, והשתמשתי בו רק כאשר צירפתי אליו אבן-בוזחן נוספת.²⁹

20 ירושלמי, דמאי א א, כא ע"ג.

21 ראה להלן ערכים 3, 26, 38.

22 אלו יישובים נוכריים בתוך ארץ-ישראל, והם היו פטורים מן המעשרות ומן השביעית. ראה להלן ערכים 8, 12, 20, 38.

23 ראה: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ראשון, חלק ראשון, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 26-29; קליין, עבר הירדן היהודי (לעיל, הערה 4), עמ' 14. קליין קובע כי 'כרכין' הן הערים ההלניסטיות שבארץ-ישראל.

24 ראה להלן ערכים 11, 12, 15, 19, 21, 40, 42, 52, 55, 56, 65.

25 ייסוד פוליס נתן צביון נוכרי לעיר. השלטון בפוליס עבר לעתים קרובות לידי הנוכרים, אף שהיו יוצאים-מן הכלל כמו ציפורי וטבריה, וגם אונו הפכה לפוליס בסוף המאה השלישית לספירה, אף שרוב אוכלוסייתה היתה יהודית. לא מן הנמנע, אם כן, שהיו עוד ערי פוליס בעלות רוב יהודי. על תהליך העיור בארץ-ישראל בתקופה הנדונה ראה: A.H.M. Jones, 'The Urbanization of Palestine', *JRS*, 31 (1941), pp. 78-85; idem, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971.

26 ברשימה להלן לא הוקדש מקום נפרד לערים אלו. אוסביוס מונה באונומסטיקון 11 יישובים, שהיה בהם משמר חיילים רומי: אילת (6), חצצן תמר (8), ארנן (18), מעלה-אדומים (70), צוער (193), באר-שבע (227), תימן (485), קרקר (604), מיפעת (762), גבליני (762), כרמל (611, 953). המספרים בסוגריים מציינים את מספר הערך במהדורה של מלמד, ראה: ע"צ מלמד, ספר האונומסטיקון לאבובוס, ירושלים תשכ"ו [להלן: מלמד]. על משמרות הצבא הרומי בארץ-ישראל והשפעתם על היישוב היהודי ראה: קליין, ארץ יהודה (לעיל, הערה 4), עמ' 199-201.

27 ראה הערך 'ארץ-ישראל' ברשימה דלהלן.

28 קליין, ארץ הגליל (לעיל, הערה 4), עמ' 82.

29 ראה הערך 'ציפורי' ברשימה דלהלן.

בעמודים הבאים נרשמו האזורים והיישובים שלגביהן ישנן ידיעות על הרכב האוכלוסייה. ערך 1 מתייחס לארץ-ישראל כולה. ערכים 2-6 מתייחסים לאזורים, ובערכים 7-68 נמנו היישובים לפי סדר האלפבית. היישובים הנזכרים הם מאזורי הארץ השונים לפי החלוקה הבאה:

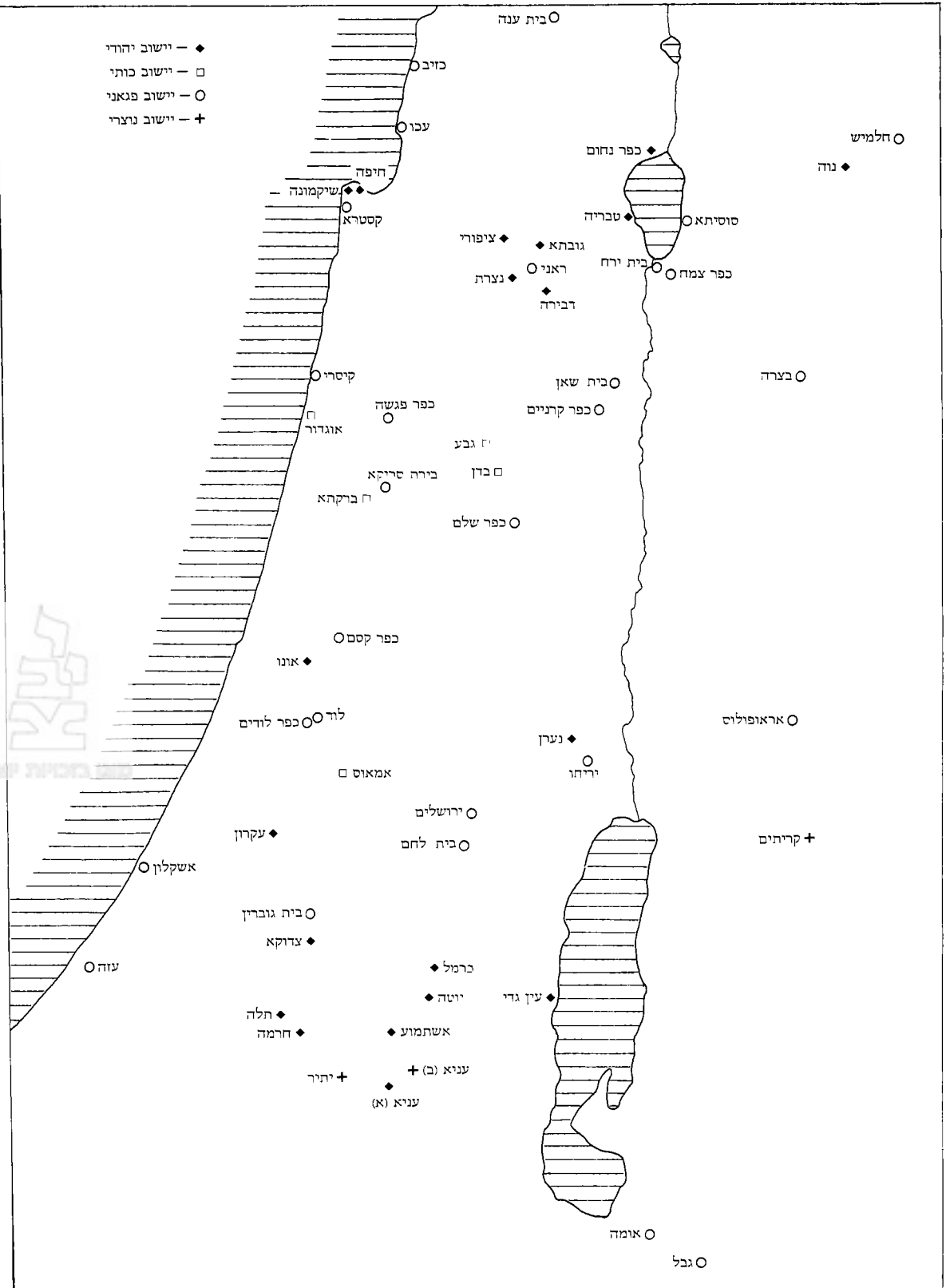
דרום	יהודה ושפלת יהודה	שומרון ושרון	הגליל ועמק בית-שאן	עבר-הירדן בשן וגולן	מישור-החוף
אשתמוע	אנו	אוגדור	אומה	אראופוליס	אשקלון
בית-גוברין	אלוני-ממרא	בדן	בית-ירח	בית-ענה	חיפה
חרמה	אמאוס	בירת סריקא	בית-שאן	בערה	כזיב
יוטה	בית-לחם	ברקתא	גובתא	חלמיש	עזה
יתיר	ירושלים	גבע	דבירה	נוה	עכו
כרמל	יריחו	יא	טבריה	סוסיא	קיסרי
עניא (א)	כפר-לודים	כפר-פגשה	כפר-נחום	קריתים	קסטרא
עניא (ב)	לוד	כפר-קסם	כפר-צמח	תרצה	שקמונה
עקרון	נערן	כפר-שלם	כפר-קרניים		
צדוקא	עין-גדי	עין-כבי	נצרת		
תלה	עין	עין-כושי	ציפורי		
גבל		ראני			

1. ארץ-ישראל

אין די נתונים להעריך את היחס המספרי בין היהודים לנוכרים בארץ-ישראל כולה בתקופה הנדונה. מהעובדה שרק בסוף המאה השלישית לספירה התלבטו החכמים בשאלת היחס בין יהודים לנוכרים בארץ-ישראל, ניתן, אולי, להסיק שבסוף תקופת הבית היוו היהודים את רוב היושבים בארץ-ישראל. מלחמת החורבן לא שינתה במידה משמעותית את היחס הזה, אף כי מספר האנשים שנספו בה היה גבוה. אולם, לאחר המלחמה, החל תהליך מתמשך של התמעטות היהודים בארץ-ישראל. תהליך זה היה תוצאה של גורמים שונים כמלחמות, הגירה, תנאים כלכליים קשים וכיוצא בהם. בסוף המאה השלישית לספירה התחיל המאזן להשתנות, ובהמשכו של התהליך הפכו היהודים למיעוט בארץ-ישראל. תקופת המעבר בתהליך זה באה לידי ביטוי בירושלמי על המשנה: 'ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום' וכי.³⁰ בגמרא נאמר: 'אמר רבי לעזר לא שנו אלא הלוקח מן הגוי אבל הלוקח מישראל דמאי [צ"ל: ודאי]. רבי יוחנן אמר לא שנייא היא הלוקח מישראל היא הלוקח מן הגוי דמאי. רבי לעזר סבר מימר רוב ארץ ישראל נתונה ביד גוים, רבי יוחנן סבר מימר רוב ארץ ישראל נתונה ביד ישראל'.³¹ החלק האחרון בדברי הגמרא הוא הסבר למחלוקת בין ר' י

30 משנה, דמאי ב א.
31 ירושלמי, שם ב א, כב ע"ג-ע"ד; ראה גם: תוספתא, סוטה יד י (מהדורת ליברמן, עמ' 283) — 'משרבו מקבלי צדקה מן הגוים התחילו הגוים להתרבות וישראל להתמעט ואין נוח בעולם לישראל'. יש כאן ביטוי לתהליך ההתמעטות של האוכלוסייה היהודית.

- ◆ - יישוב יהודי
- - יישוב כותי
- - יישוב פגאני
- + - יישוב נוצרי

יחנן לר' אלעזר, והוא משקף מציאות, שבה מתעורר ספק אם הבעלות על הקרקע בארץ-ישראל נתונה ברובה בידי יהודים או בידי נוכרים. מן הספק הזה ניתן להקיש גם לגודל היחסי של האוכלוסייה ולקבוע שבסוף המאה השלישית לספירה היו מספרי האוכלוסים היהודיים והנוכריים שקולים. גם מן התיאור של אזורים נרחבים בארץ-ישראל הנתונים ביד מציקים ניתן ללמוד על העברת קרקע חקלאית לידי נוכרים בהיקף נרחב ועל התמעטות האוכלוסייה היהודית.³² כמו-כן ניתן ללמוד על תהליך זה מן העובדה, שהחכמים נאבקו נגד התופעה של מכירת קרקעות לגוי בשורה של הלכות ודרשות.³³

אזורי הארץ

2. הר-המלך³⁴ אזור זה, המצוי צפונה לירושלים, זהה, לפחות בחלקו, עם ארץ הכותים. רובו היה מיושב בנוכרים ובכותים.³⁵ המקום נחשב מקום 'שאינן ישראל מצויין',³⁶ והיהודים, שעברו בו, סיכנו עצמם.³⁷ בגלל מיעוט היהודים באזור רצו לפוטרו מן המעשרות.³⁸ על האופי הנוכרי של האזור ניתן ללמוד גם ממקור מאוחר יותר, מכתובת רחוב,³⁹ שבה מנויות 18 עיירות מותרות בתחום סבסטי, שאף הוא מצוי באזור הר-המלך. לרשימה זו אין מקבילה בספרות התלמודית, אולם ייתכן שדבריו של רבי אבהו, 'יש עיירות של כותים שנהגו בהן היתר מימי יהושע [כך בכ"י ר] בן נון והן מותרות',⁴⁰ מתייחסים לעיירות אלו.⁴¹

32 ספרי דברים, שנו (מהדרת פינקלשטיין, עמ' 425-427), ושם מנויים המציקים היושבים בארץ דן, ארץ נפתלי, ארץ מנשה, ארץ אפרים, פני כל המערב, ארץ יהודה, השפלה והדרום עד צוער. רשימה זו מקיפה את כל חלקי ארץ-ישראל.

33 ידועות הדרשות המסתמכות על הפסוק 'לא תחנם' (דברים ז ב) — 'לא תתן להם חניה בארץ', ירושלמי, עבודה זרה א ט, מ ע"א; בבלי, שם יט ע"ב-כ ע"א; ע תהליך מואץ של העברת קרקעות לגויים במאה השלישית לספירה ואילך ראה: D. Sperber, 'Transfer of Property from Jews to Non-Jews' in: *Roman Palestine 200-400*, pp. 160-176. על נסיונות השתלטות של נוכרים על קרקע בארץ-ישראל ראה: ר' ינקלביץ, 'מאבקם של הנוכרים בארץ ישראל לבעלות על הקרקע', אופנהיימר ואחרים (לעיל, הערה 2), עמ' 117-123.

34 על היקפו של הר-המלך ראה: קליין, ארץ יהודה (לעיל, הערה 4), עמ' 239-247. וראה: ר' ינקלביץ, 'הר המלך — הרודיון', קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 23-28.

35 אזור ההתיישבות של הכותים מכונה בכמה שמות: 'פסיקיא של כות', ירושלמי, חגיגה ג ד, עט ע"ג; 'רצועה של כותים', בבלי, חגיגה כה ע"א; 'ארץ הכותים', תוספתא, מקואות ו א.

36 ירושלמי, דמאי ו א, כה ע"א-ע"ב; שם, עבודה זרה, א ט, מ ע"ב.

37 'שהיו עולין להר המלך ונהרגין עליו', ירושלמי, שבת א ד, ג ע"ד; שם, עבודה זרה ב ט, מא ע"ד.

38 שם, דמאי ה ט, כד ע"ד.

39 שורות 27-29. תעתיק הכתובת ראה זוסמן (לעיל, הערה 8) מול עמ' 158.

40 ירושלמי, שביעית ו א, לו ע"ג. וראה נספח.

41 ראה: זוסמן (לעיל, הערה 8), עמ' 136 ואילך. על זיהוי היישובים ברשימה ראה: ד' ספראי, 'בשולי כתובת רחוב',

ציון, מב (תשל"ז), עמ' 7 ואילך; 'The Permitted Villages of Sebaste in the Rehov Mosaic', A. Demsky, *IEJ*, 29 (1979), p. 191

מידע: האוכלוסיה היהודית והנוכרית בארץ-ישראל

3. הגליל התחתון

היישובים שבין טבריה לציפורי היו מאוכלסים ברובם יהודים. הרוב היהודי באזור זה בא לידי ביטוי במספר הלכות. כך, למשל, במקרים, שבהם התעורר ספק אם אבידה שנמצאה היא של יהודי או של נוכרי, התחשבה ההלכה בהרכב האתני של האוכלוסייה באזור. והנה בשני מקרים מן המאה השלישית לספירה, האחד בראשיתה והאחד בסופה, נקבע כי היישוב בין טבריה לציפורי הוא יהודי ברובו.⁴² מסקנה דומה עולה גם משני מקרים אחרים, שאין לקבוע את זמנם במדויק, אך יש להניח שאירעו במאה השלישית.⁴³

4. תחום עכו

המונח 'תחום עכו' מופיע בירושלמי, כ"י ר: 'אילו עירות אסורות שבתחום עכו'.⁴⁴ אזור זה עבר תהפוכות במבנה היישובי. רוב התקופה היה שטח החוף מעכו צפונה מיושב בנוכרים, ואילו פנים הארץ היה יהודי — 'ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהור משום ארץ העמים וחייב במעשר ובשביעית [...] משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשרות ומן השביעית'.⁴⁵ במשך הזמן, כאשר התיישבו יהודים באזור, חלו שינויים במבנה היישוב. הברייתא מונה את העיירות היהודיות באותו שטח (עיירות אסורות, ראה נספח). רב אמי מעיר על הברייתא: 'הדא דאת אמר בראשונה אבל עכשיו יש עיירות אחרות שהחזיקו בהן ישראל והן אסורות'. כלומר, נוספו יישובים יהודיים בתחום עכו, ודיני שביעית הושפעו מעובדה זו.

5. תחום סוסיא

העיר סוסיא היתה אחת מערי הדקפוליס, והאזור מסביבה היה מיושב ברובו נוכרים. על כן נקבע כי 'סוסיא וחברותיה... פטורות מן המעשר ומן השביעית'.⁴⁶ אולם, בתחומה התפתח גם יישוב יהודי, שנכלל בעיירות האסורות שבתחום סוסיא, דהיינו עיירות שהיו חייבות במעשר ושביעית כדין ארץ-ישראל.⁴⁷

42 'ר' חנינא מצא גדי שחוט בין טבריא לציפורי והיתירוהו לו... רובא ישראל נינהו, בבלי, בבא מציעא כד ע"ב; 'ר' אמי אשכח פרגיות שחוטות בין טבריא לציפורי... ואמרי ליה זיל שקול לנפשך, שם, שם.

43 גדי צלי אישתכח באיסרטא דגופתא [=גובכתא דציפורין] והתירוהו... משם רוב מהלכי דרכים, ירושלמי, שקלים ז ג נ טע"ג; 'עיגול דגונבא אישתכח אפונדקא דלוי [=לביא] והתירוהו משם שני דברים משם מציאה ומשם רוב מהלכי דרכים, שם, שם. המקום הנזכר נמצא בין טבריה לציפורי בתוך האזור שאוכלוסייתו יהודית.

44 ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ד; אולם בכ"י ל הנוסח: 'עיירות אסורות בתחום צור' וכן בתוספתא, שביעית ד ט (מהדורת ליברמן, עמ' 180). העיירות המנויות כאן הן כנראה העיירות בסביבות סולמה של צור, בין עכו לצור, ויתכן שהמונחים 'תחום עכו' ו'תחום צור' מתייחסים לאותו אזור. לכל העניין ראה: זוסמן (לעיל, הערה 8), הערה 381. ושם ביבליוגרפיה נוספת.

45 תוספתא, אהילות יח יד.

46 שם, שם יח ד. גם בתקופת האמוראים היתה סוסיא פטורה מן המעשרות, ראה: ירושלמי, שביעית ו א, לו ע"ג; וכן היתה פטורה משביעית — 'אילין קורדקיא דסלקין ומזדבנין מן סוסיא לטיבריא', שם, שם ח ג, לח ע"א. אולם, ראה: י' פליקס, ירושלמי שביעית, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 421, הערה 27.

47 תוספתא, שביעית ד י (מהדורת ליברמן, עמ' 181); ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ד; כתובת רחוב (זוסמן לעיל, הערה 39), שורות 9-10 — ראה להלן בנספח העוסק בעיירות האסורות וכן בערך 'סוסיא'. וראה: קליין, עבר הירדן היהודי (לעיל, הערה 4), עמ' 37-38; וראה גם: הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 111; זוסמן, לעיל, הערה 8, עמ' 121-123.

העיר נוה היתה יישוב יהודי,⁴⁸ והיא שימשה מרכז לעיירות שונות שאוכלוסייתן יהודית.⁴⁹

6. תחום נוה

יישובים

יישוב כותי סמוך לכפר־פגש, שהיה יישוב פגאני. היו קשרים מסחריים הדוקים בין השומרונים ובין הנוכרים תושבי כפר־פגש.⁵¹ קליין מזהה את אוגדור עם גדרה של קיסרין, על הגדה הצפונית של הירקון.⁵² לעומתו, בנימין מייזלר מזהה יישוב זה עם תל אחרד, 7 קילומטרים מדרום לקיסרי.⁵³

7. אוגדור⁵⁰

נחשבת אחת העיירות המובלעות בארץ־ישראל, עיירות שרוב תושביהן היו גויים.⁵⁵ יש הקובעים את מקומה בדרום,⁵⁶ ויש המזהים אותה בגליל התחתון.⁵⁷

8. אומה⁵⁴

יישוב יהודי בשפלת לוד. במאה הרביעית עדיין נחשבה אונו עיר יהודית לעומת שכנתה הנוכרית לוד.⁵⁸

9. אונו

לאחר מרד בר־כוכבא הושיב הדריאנוס באמאוס חיל מצב, כדי לתמוך את פליטי המלחמה.⁵⁹ בשנת 220/21 לספירה קיבלה מעמד של פוליס בשם 'ניקופוליס', דבר המעיד על ריבוי האוכלוסייה הנוכרית בה. במאה השלישית לספירה היה בה יישוב שומרוני,⁶⁰ וכפי הנראה היתה מרכז לאזור מיושב על־ידי שומרונים.⁶¹

10. אמאוס

48 ראה הערך 'נוה', להלן.

49 'עיירות המותרות בתחום נואי [=נוה] ונאסרו כגון ציר וצייר וגושמי וזיזין ויגרי טב רנב חורבתא וכורכא דכית חרב', תוספתא, שביעית ד ח (מהדורת ליברמן, עמ' 180). כלומר, בתקופה מסוימת נתיישבו יהודים באזור נוה. לזיהוי המקומות הנוכרים ראה: קליין, עבר הירדן היהודי (לעיל, הערה 4), עמ' 42. וראה נספח.

50 בבלי, עבודה זרה לא ע"א, ושם הגרסה 'זגדור'; בכ"י מ — 'זגורר'; במסכת כותים ב — 'גרור'.

51 ירושלמי, עבודה זרה ה ד, מד ע"ד — 'יינה של אוגדור למה הוא אסור מפני כפר פגש'.

52 ש' קליין, 'ארץ הכותים בזמן התלמוד', בתוך: א"מ לונץ (עורך), 'ירושלים, כרך עשירי (תרע"ד)', עמ' 141.

53 B. Maisler, 'Der Distrikt šrg in den samarischen Ostraka', *JPOS*, 14 (1934), p. 99

54 נ"א: אימה, באימה.

55 תוספתא, כלאיים ב טז (מהדורת ליברמן, עמ' 212), ערלה ג ח, סג סע"ב.

56 י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים, תשי"א הערך 'באימה'.

57 י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, הערך 'בי מזיליס'.

58 ויקרא רבה כג ה; איכה רבה א יז (מהדורת בובר, מו ע"א); 'מלוד לאונו שלשה מילין', בבלי, כתובות ק"א סע"ב; 'מלוד ועד לאונו חמשה מילין היה', מדרש שיר השירים רבה (מהדורת גרינהוט, יד א). גם השם 'אוני', המוזכר בירושלמי, גיטין ד ו, מו ע"א, כמקום יהודי, מכוון בוודאי לאונו, ראה: ביכלר (לעיל, הערה 3), עמ' 108, הערה 130.

59 איכה רבה א טז (מהדורת בובר, עמ' 82) — שם היא מכונה 'חמתא'.

60 רבי אחא אזל למאוס ואכל חליטן [של כותים], ירושלמי, עבודה זרה ה ד, מד ע"ד.

61 בשעלבים הסמוכה נמצאו שרידי בית־כנסת שומרוני, כנראה מן המאה הרביעית לספירה.

עיר נוכרית בעבר-הירדן המזרחי. תושביה היו עובדי אלילים. המקום מזהה עם ח'רבת א-רבה. הידיעות על הרכב האוכלוסייה הנוכרית בה הן מן המאה הרביעית לספירה.⁶² מהממצא הארכאולוגי מתברר שהיישוב הראשון במקום נוסד על-ידי הנבטים.

11. אראו-פוליס

היתה מיושבת ברובה גויים גם בימי הבית השני, ונחשבה שוכנת מחוץ לתחומי עולי כבל: 'תחומי ארץ ישראל עד מקום שהחזיקו עולי כבל פרשת אשקלון'.⁶³ במלחמת החורבן עלו היהודים על העיר ושרפו אותה.⁶⁴ האשקלונים הרגו 2,500 יהודים, והעיר התרוקנה לפרק זמן מיושביה היהודים.⁶⁵ לאחר החורבן נחשבה אשקלון חלק מארץ העמים, 'אשקלון כלחוף'.⁶⁶ אשקלון וסביבתה היו מן הערים המובלעות.⁶⁷ מסיבה זו פטרוה מן המעשרות בימי רבי.⁶⁸ בעיר היה מקום קבוע לעבודה זרה, עובדה המעידה על האופי הפגאני של העיר.⁶⁹ אשקלון מצוינת בכך 'שיר עובדי כוכבים תקיפה על עצמן'.⁷⁰

12. אשקלון

כפר גדול מאוד של יהודים בדרום הר-חברון, על גבול תחום בית-גוברין. הידיעות הספרותיות על הרכב האוכלוסייה היהודית במקום הן מן המאה הרביעית לספירה.⁷¹ מתקופה זו נמצאו במקום גם שרידים של בית-כנסת מפואר.

13. אשתמוע

יישוב כותי בסביבות שכם.⁷² 'אמר ר' יהודה לא הוזכרו רימוני באדן וחצר גבע של בית הכותים אלא שמתעשרין בודאי בכל מקום'.⁷³

14. בדן

62 אוסביוס, אונומסטיקון, מלמד 176.

63 ספרי דברים, נא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117).

64 יוסף בן מתתיהו, מלחמת, ב, 460.

65 שם, שם, 477.

66 ירושלמי, שביעית ו א, לו ע"ג. וכן היה לעניין גיטין, ראה: משנה, גיטין א ב.

67 תוספתא, אהילות יח ד.

68 שם, שם יח.

69 בבלי, עבודה זרה יא ע"ב.

70 שם, כתובות כו ע"ב. וראה: א' פרדקין, 'אשקלון ותחומי ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה, 19

(ניסן תשמ"א), עמ' 3-10.

71 אוסביוס, אונומסטיקון, מלמד 429.

72 הורוביץ מזהה את המקום עם ואדי בידן, צפונית-מזרחית לשכם, וכך סבור פרס. קליין, לעומתם, מזהה את המקום עם בדיא, דרומית-מערבית לשכם. ראה: הורוביץ (לעיל, הערה 57), הערך באדן; פרס (לעיל, הערה 56),

הערך בדן; קליין (לעיל, הערה 52), עמ' 144.

73 תוספתא, כלים, בבא מציעא ו י; וראה: משנה, ערלה ג ז; ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ג.

- 15. בוטנה (אלוני-ממרא)**
 יישוב נוכרי מצפון לחברון. במקום זה היה שוק העבדים, שבו נמכרו השבויים היהודים לאחר מלחמת בר-כוכבא. המקום נחשב מקום של עבודה זרה: 'שלשה ירידין הן יריד עזה, יריד עכו, ירידה של בטנה. והמחזור שבכולן יריד בטנה'.⁷⁴ עוד בימי אוסביוס היה במקום פולחן של עבודה זרה.⁷⁵
- 16. בירת סריקא**
 יישוב נוכרי סמוך ליישוב הכותי בורגתא. בין שני היישובים היו קשרים הדוקים.⁷⁶
- 17. בית-גוברין**
 בימי רבי יהודה הנשיא היה רוב האוכלוסייה בעיר נוכרי, ועל כן פטר רבי את המקום מחובת השביעית.⁷⁷ בהתחשב בהרכב האוכלוסייה בעיר ניתן לה בימי ספטימוס סוורוס מעמד של פוליס, והיא נקראה 'אלויתרופוליס'.⁷⁸
- 18. בית-ירח**
 יישוב נוכרי על שפת הכינרת. נראה כי בראשונה היה היישוב יהודי, ולאחר מכן חרב, 'ונעשה של גויים'.⁷⁹
- 19. בית-לחם**
 נראה כי מהחורבן ואילך לא היה במקום יישוב יהודי בעל משקל. לפי טרטוליאנוס נאסרה על היהודים ההתיישבות בעיר, ואף השהייה בסביבות העיר נאסרה עליהם.⁸⁰ אולם, ידיעה זו מפוקפקת.⁸¹
- 20. בית-ענה**⁸²
 עיר נוכרית בגולן. אחת מן הערים המובלעות שהותר לעבור בה עם הגוי בשדה כלאיים.⁸³ על היותה עיר של נוכרים בימי ר' חנניה בן תרדיון אפשר ללמוד מן התוספתא: 'שוב מעשה ברום בית ענת שקוות [שנאספון] יתר מאלפיים כור ובאו ושאלו את ר' חנניה בן תרדיון ופסל, שאני אומר נכנסו גוים וזלפוה בלילה וחזרו ומלאו אותו בקילון'.⁸⁴
- 74 ירושלמי, עבודה זרה א ד, לט ע"ד; וראה: בראשית רבה, ז י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 477).
 75 אוסביוס, אונומסטיקון, מלמד 367. המקום נזכר גם אצל 'הנוסע מבורדר', ראה: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' 216.
 76 ירושלמי, עבודה זרה ה ד, מד ע"ד; בבלי, שם לא ע"א. הזיהוי אינו ברור, אך נראה שהוא בשרון.
 77 ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ג. נראה כי הרוב הנוכרי היה קיים במקום תקופה ארוכה לפני רבי, ומעשהו של רבי הוא ביטוי למציאות זו.
 78 על הפיכתה לפוליס ראה גם: בראשית רבה, מב ו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 412) — 'ואת החר, אלויתרופוליס, ולמה קורא אותה אלויתרופוליס, שבררו אותה ויצאת להם לחירות ברור הפלגה'.
 79 ירושלמי, מגילה א א, ע ע"א.
 80 ראה: קליין (לעיל, הערה 9), עמ' 15.
 81 קליין (שם), הערה 2 ועמ' 16, הערה 3. וראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תשכ"א, חלק ב, עמ' 55. אלון מסתמך על ידיעה זו, אך במקום אחר (שם, עמ' 245) הוא מפפק במהימנותה של הידיעה.
 82 נ"א: באינה.
 83 ירושלמי, ערלה ג ח, סג סע"ב; תוספתא, כלאים ב טז (מהדורת ליברמן, עמ' 212).
 84 תוספתא, מקואות ו ג.

מידע: האוכלוסיה היהודית והנוכרית בארץ-ישראל

21. בית-שאן אחת מערי הדקפוליס. בתקופת הבית השני היה במקום מיעוט יהודי, שחי בשלום עם הנוכרים. במלחמת החורבן טבחו התושבים ההלנים של העיר את היהודים באכזריות, והעיר התרוקנה מיושביה היהודים.⁸⁵ לאחר מכן שוב נוסדה בעיר קהילה יהודית, אולם, לא ברור מתי ובאיזה היקף. על מציאותם של היהודים בעיר ישנן ידיעות מועטות בלבד, ומכל מקום, קהילה זו היתה במשך כל התקופות מיעוט. הצביון של העיר היה אלילי, והיה בה מקום פולחן של עבודה זרה.⁸⁶ בגלל ההרכב האתני של יושבי העיר נחשבה בית-שאן עיר לא-יהודית, ורבי פטר אותה מן השביעית.⁸⁷

22. בצרה עיר גדולה בבשן. יושביה היו נוכרים, והיה בה מיעוט יהודי. במאה השלישית היתה השפעה חזקה של הנוכרים על האוכלוסייה היהודית.⁸⁸

23. ברקתא⁸⁹ יישוב כותי בשרון. יינו היה אסור בגלל קירבתו לבירת סריקא, שבה ישבו נוכרים.⁹⁰

24. גבל (גבלא) דרומית-מזרחית לים-המלח. המקום הצטיין כפוריותו.⁹¹ האוכלוסייה היתה בעיקרה נוכרית והיה בה מיעוט יהודי. השפעת הנוכרים על היהודים היתה רבה, ונוצרו קשרי חברה הדוקים, עד שר' יוחנן התייחס אל התושבים היהודים כאל נוכרים.⁹²

25. גבע יישוב כותי בארץ הכוחים.⁹³

26. גובתא יישוב יהודי סמוך לציפורי.⁹⁴
דציפורין
(גופתא)

27. דבירה בשיפולי הר-תבור. בימי אוסביוס היה זה כפר של יהודים בהר-תבור בגבול ציפורי.⁹⁵

85 יוסף בן מתתיהו, מלחמת, ב, 476-466.

86 משנה, עבודה זרה א ד; וראה: שם, שם, ד יב.

87 ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ג; בבלי, חולין ו ע"ב.

88 רבי שמעון בן לקיש הוה בבוצרה חמתון מזלפין להדא אפרודיטי וכו', ירושלמי, שביעית ח יא, לח ע"ב-ע"ג. וראה: שם, ו א, לו רע"ד; שם, חלה ד י, ס ע"א; בבלי, עבודה זרה נח ע"ב.

89 נ"א: בורגתה.

90 ירושלמי, עבודה זרה ה ד, מד ע"ד.

91 בבלי, כתובות קיב ע"א.

92 שם, יבמות מו ע"א; עבודה זרה נט ע"א.

93 ירושלמי, דמאי ב א, כב ע"ג; תוספתא, כלים, בבא מציעא ו י.

94 ירושלמי, שקלים ז ג, נ סע"ג — גדי צלי אישתכח באיטרטא דגופתא והיתירוהו משם שני דברים. משם מציאה ומשם רוב מהלכי דרכים.

95 אוסביוס, אנומסטיקון, מלמד 375.

